

ВІДТВОРЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКИХ ВЛАСНИХ НАЗВ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ

Автор розглядає дискусійні питання українського правопису, як нині чинного, так і проекту його найновішої редакції, стосовно передачі іноземних слов'янських власних назв (імен, прізвищ і топонімів) і дає конкретні практичні рекомендації щодо внесення в ці питання більшої точності й логічної послідовності.

Зазначена в заголовку тема належить чи не до найбільш проблемних, дискусійних і занедбаних сфер нашого правопису. І не тільки нашого. Болгарський перекладач Сидер Флорин колись дивувався, чому ми маємо Яью-Йорк, але *Новий Орлеан*, *Нову Зеландію*, але *Ньюфаундленд* і т.д. [5,33]. Чому росіяни пишуть *Гейне* (Heine), але *Хемингуей* (Hemingway), *Хельсинки*, але як

Житник В. К., 2001

давнішу назву того самого міста — *Гельсингфорс*. І, звичайно ж, ні російське, ні українське прочитання прізвищ *Гегель* і *Гюго* чи міст *Гамбургер* і *Копенгаген* не відповідає тому, що є в оригіналі, але якщо теперішня українська орфографія дозволяє бодай наблизитися до істини — *Гегель* і *ГЮГО*, *Гамбургер* і *Копенгаген*, — то росіяни навряд чи писатимуть *Хегель*, *Хюго*, *Хамбургер*,

Копенгаген, а якби й писали, то чи відповідати-ме це адекватній оригіналу вимові?

І тут постає питання: а що ж таке адекватна вимова, чи можлива вона взагалі? Доводиться з сумом констатувати: ні, вона здебільшого просто неможлива. Бо за всієї видимої точності українське *Москва* — це не російське *Москва* (через різну вимову звука о), а українське чи російське *Прага* — це не чеське *Praha* — не тільки тому, що росіяни ставлять г замість р, а й тому, що перше а там коротке, а в українській і російській мовах наголошений голосний завжди тягне за собою довготу. Ще разючіше це проявляється в таких словах, як *Брно*, *Влтава*, де наголос в оригіналі падає на перший склад, тобто на складотворчі г і л — явище абсолютно чуже східнослов'янським мовам. А що робити з такими чеськими назвами міст, як *Dobřis* чи *Příbram*? Їхнє відтворення в подоби *Добржиш*, *Пршибрам* ніколи не донесе ні українському, ні російському читачеві звучання оригіналу, хоча б тому, що в цих мовах немає аффрикати *f* (а в чеській мові вона, між іншим, відіграє смислорозрізнавальну роль: *pří* — *при* і *prší* — *іде дощ*).

Отож треба назавжди розлучитися з наївною мрією, що ми спроможні зі стовідсотковою точністю відтворити іншою мовою звучання оригіналу, більше того, слід змиритися, що австрійська столиця *Wien* по-українському *Відень*, по-польському *Wiedeń* (чол. роду), по-чеськи *Víden* (жін. роду), по-російськи *Вена*, столиця Франції *Paris* в українців і росіян *Париж* (він), у чехів *Paříž* (вона), наше *Угорщина* відповідає російському *Венерия*, польському *Węgry* (pluralia tantum), чеському *Mad'arsko* (сер. рід) і т.д., і т.п., тобто при передачі власних імен як слов'янського, так і неслов'янського походження в першу чергу спрацьовує історична традиція, яку витворила в цій сфері кожна конкретно взята мова.

Мови з латинською графікою здебільшого практикують оригінальне відтворення таких самих, латиною писаних назв. Може здатися, що цим усуваються згадані вище проблеми неадекватності. Але це тільки на перший погляд, оскільки при цьому кожен повинен знати, як по-англійськи звучить Shakespeare, як прочитати англійське John, французьке Jean чи іспанське Juan. А що таких поліглотів серед посполитих читачів не густо, то й виходить, що німецьке Mozart дехто з чехів читає по-своєму: *Мозарт*, а Citroen — як *Цитросен*. У Берліні є вулиця відомого німецького художника-графіка Ходовецького, поляка з походження, і от її назву Chodowiecki багато хто з мешканців німецької столиці читає відповідно до правил своєї мови — *Ходовікі*. Що це не поодинокий випадок, свідчить і те, що колись до Києва приїхала на стажування німецька аспірант-

ка Кравелікі, яка, як з'ясувалось, мала предків-поляків, прізвище яких було Кравелецький.

Отож, як бачимо, і цей метод не гарантує правильного прочитання слова навіть у його вихідній формі. А що вже казати про відмінювання. Чехам, наприклад, треба знати, що називний відмінок Artemis, родовий — Artemidy (з цією ж основою — і всі наступні відмінки), відповідно Paris — Parida, Mars, якщо бог — Marta, якщо планета, то можна і Marsu, Jupiter — Jova, а планета — Jupitera, Zeus — родовий відмінок Dia, Noe (біблійний Ной) — Noema і т.д.

Таким чином, відтворення й відмінювання чужомовних власних назв у інших народів нічим не простіше, а може, ще й важче, ніж у нас.

Нині чинний «Український правопис», порівнюючи з попереднім, зробив певний поступ у наближенні їхнього написання до законів, властивих нашій мові. Стосується це передовсім прізвищ із суфіксом -ик. Хоча всім відомо, що в українській мові він уживається не тільки в прізвищах, а й у всіх випадках, незалежно від значення слова, чи то це професія (*робітник*), чи демінутив (*хлопчик*), чи будь-яке інше поняття (*грушник*, *ягідник*), попередній правопис в іншомовних слов'янських прізвищах пропонував послуговуватися суфіксом -ік (*Фучік*). Причём парадокс був у тому, що на російські прізвища це не поширювалося. Тоді виникала дивна ситуація: *Эдуард Направник* — російський композитор і чех за походженням — як по-українському має писатися його прізвище — як російське чи як чеське? Писалося, звичайно, як російське.

Одна вчена богемістка на повному серйозі заявила, що чеське ім'я Karlik (зменшувальне від Karel) на українському ґрунті має виглядати як *Карлік*, аби не асоціювалося з *карлик*. Хотілося запитати, а що ж у даному разі мають робити росіяни? Вони ж то вже для розрізнення -ык ніяк не зроблять.

І ще хотілося запитати: от у складі Російської Федерації є така Марійська республіка, хто в ній живе? Він — марієць, а вона — марійка (Марійка?). А в Непалі? Він — непалець (не палець?), а вона — непалка (не палка?). І взагалі, причому тут омофони, їх же достатньо в будь-якій мові, і з цього ніхто не робить проблеми («Мама скаже: «Глянуть любо на твою роботу, Любо» [2,10]). На щастя, нова редакція правопису узаконила вживання в цьому випадку українського суфікса -ик і позбавила права громадянства його суперника -ік.

Певний прогрес намітився і в передачі західнослов'янських власних назв, що закінчуються на -ice, але тут ще далеко не все доведено до логічного кінця. Раніше ми писали *Лідіце*, тепер завдяки правилу дев'ятки пишемо *Лідиче*, але тим

самим слово не перестало бути незмінним (як *фойє, желе, поре* тощо). Цікаво, що Лев Толстой ще на початку минулого століття, пишучи про відомого чеського письменника Петра Хельчицького, зазначав, що народився він у *Хельчицах* [4,49], тобто для нього сумніву не було, що чеське *Chelčice* має в перекладі набути відповідної російської форми і відмінюватись. Але згодом нормою стала транслітерація *Хельчице*, що перейшло і в мову українську. Причому поширюється це на всі стилі, крім художнього. Коли мова йде про переклад, наприклад, «Пригод доброго вояка Швейка», тут ми вже маємо знову в російському варіанті *Будеевицы, Будеевиц, Будеевицам* і відповідно в українському *Будейовиці, Будейовиць, Будейовицям* і т.д., тобто здоровий глузд цілком слушно підказує перекладачам, що залишати це слово невідмінюваним ні в якому разі не можна, оскільки воно не вписуватиметься у контекст живої, природної мови.

Історичні зміни у фонетиці чеської мови відбулися так, що чеське *-ice* має в нашій мові різні відповідники: *-иця*, якщо він жіночого роду (на зразок *Вінниця*), і *-иці*, якщо множинний (наведені вище). Відповідно так їх треба відтворювати і відмінювати. Як, до речі, це роблять українці, що проживають на території Словаччини: вони кажуть *Копійці, Кошиць, Кошицям*. Проект найновішої редакції українського правопису, подаючи як ілюстрацію і шойно наведений приклад, зробив, безумовно, великий крок уперед, коли запропонував «польське, чеське та словацьке закінчення *-е*, що виступає в географічних назвах із суфіксами *-ц-, -іц-, -иц-* (лат. *-с-, -іс-*), і виражає значення множини», передавати «закінченням *-і* з відповідним значенням граматичної множини» [5,181]. Але знову ж таки важко позбутися враження недовіршеності: знімається як альтернативна, залежно від значення, форма однини.

Взагалі, ситуація тут надзвичайно складна: або передається ближче до оригіналу вихідна форма, і тоді слово позбавляється відмінювання, або ж ця форма, зберігаючи звуковий склад кореня, дістає відповідні за значенням афікси іншої мови і функціонує в ній як повноправна її лексема.

Постає питання: а чи можна ці два принципи передання іншомовних назв поєднати, хоча на перший погляд здається, що вони взаємно виключать один одного? Виявляється, можна. Це практикують наші західні сусіди-слов'яни, але при цьому неодмінно маємо те, про що вже побіжно згадувалося вище: непрямі відмінки з точки зору граматики зовсім не відповідатимуть називному. Правда, і тут бувають винятки. Так, поляки *Tołstoj* відмінюють, як іменник — *Tołstoja, Tołstoju* і т.д. Але це поодинокі випадки. Загалом же тут чітко діє правило: називний відмінок у міру можливості

відповідає оригінальному іншомовному звучанню, непрямі відповідають граматичним законам рідної мови.

При цьому гідне подиву просто-таки фанатичне намагання дотриматися первісної національної вимови. Видатний чеський філолог, академік Богуслав Гавранек, 1972 р. підписуючи авторові цих рядків «Коротку граматику чеської мови», уточнив його прізвище, на що той відповів по-чеському: «*Zitnik*», бо це прізвище загальнослов'янське (у телефонній книзі Праги на той час значилося 12 однойменних абонентів), але довге м'яке *í* — це набуток лише чеської мови, і тому одразу ж постало запитання: «Ви росіянин чи українець?». Якби це було прізвище російське, воно б не мало довготи — *Zitnik*, а якщо українське, то воно втрачає не тільки довготу, але й м'якість — *Zytnyk*, байдуже, що за фонетичними законами чеської мови після м'якого *ž* ніколи не може писатися тверде *у*.

Така ж сама педантичність і зі слов'янським *-ський*. Чехи й тут дотримуються чіткої національної диференціації, а саме: чех *Borovsky*, поляк *Broniewski*, росіянин *Majakovskij*, українець *Kocjubynskiy*, — але всі вони при відмінюванні підлягають єдиним законам чеської мови: *Broniewskeho, Majakovskeho* і т.д. Так само і *Tołstoj* — *Tolsteho*. Це поширюється й на інші слов'янські назви: *Gorodec* — *Gorodca, Novi Sad* — *Noveho Sadu, Krivoj Rog* — *Krivcho Rogu, Lukinskaja* — *Lukinske, Pogoreloje* — *Pogoreleho*.

Цікаво зазначити, що ця практика подекуди проявляється і на східнослов'янському ґрунті. Так, у російській пресі ми можемо зустріти прізвище з «усохлими» закінченнями, як от *Брыльска*, супроти узаконеного *Брыльская, Смирненски*, замість *Смирненский* тощо, однак відмінюються вони як слова з російськими закінченнями: *Брыльской, Смирненского*.

Трапляється таке і в нас. Щоправда, не завжди з достатньою дозою логіки. Щоб далеко не ходити за прикладом, візьмо «Календар-довідник НАУКМА» останніх навчальних років. На четвертій сторінці обкладинки серед почесних докторів НАУКМА знаходимо прізвище *Клочовськи*. Таке написання, на думку його автора чи авторів, очевидно, мало наблизити польське прізвище до оригіналу і продемонструвати його власникові, що ніхто їх (ні прізвище, ні власника) не українізує. Що з цього вийшло? Якийсь покруч — і не українська форма, і не польська, бо, якщо дотримуватись оригіналу, то треба було б написати *Клочовскі*.

Часом пишуть *Квасьневський* або *Огінський*, вставляючи знаки м'якшення тільки тому, що в польському написанні там відповідно позначається м'якість *ś* та *ř*. Насправді ж ці знаки там зовсім

не потрібні: на вимову вони аж ніяк не впливають, а слова через них набувають неприродного вигляду (це так, якби хто написав *весьняний* чи *оболонський*). Така непослідовність, смикання, кидання від одних крайностей до інших видається нам несерйозним наміром віддати данину моді.

Воно, звичайно, можна й нам бодай у чомусь наблизитися до Центральної Європи, запозичивши орфографічні принципи відтворення власних назв у наших західнослов'янських побратимів. Можна домовитися, що вихідна форма виступає в подібні, максимально наближеній до оригіналу, але непрямі відмінки утворюються відповідно до законів української мови. Тоді б мали *Лідице*, але *Лідицями*, *Крагуєвац*, але *Крагуєвцем*, *Маріанське Лазне*, але *Маріанськими Лазнями*, *Пуркине*, але *Пуркинею* тощо (про все це ще йтиметься далі). Можна на догоду наближенню до оригіналу узаконити й написання, що суперечить принципам нашої орфографії (як наведені вище польські прізвища). Зрештою, миримось ж ми тепер з відсутністю логіки, коли пишемо *казахський*, але *карабаський*, *криворізький*, але *мишурино-різький*, *перекотиполе*, але *люби-мене*, звикаємо й до штучної, хіба що в якомусь діалекті вживаної форми *відповідять*. Звикнути можна до всього, але яка в цьому потреба?

Кожна мова має свої усталені, вивірені віками засади передачі чужомовних власних назв, і вони аж ніяк не можуть і не повинні бути однаковими в усіх мовах. Скажімо, росіянам звично писати *Павло Тычина*, але ми не пишемо *Михайл Светлов* (хоч останнім часом і тут маємо певний «прогрес», представляючи *Михайла Вороніна*, але ж — як француза).

Так от, найоптимальнішим варіантом нам видається підводити іншомовні імена і назви під закони і правила, властиві нашій мові. Це жодною мірою не має нічого спільного з тим недобророзумним шкільюванням, що, мовляв, Еміль Золя має бути по-українському Омелько Попіл. Підкреслюємо, йдеться про передання тільки слов'янських власних назв і про те, що корені слів повинні залишатися первісними, але саме слово має оформитися так, щоб воно органічно влилося в нашу мову. Дивно і дико чути в спортивному репортажі: «Шайба у Сухи» — так нібито він якась *Суха*, а не *Сухий*, а якщо так, то, звичайно ж, треба було б, аби шайба була у *Сухого*. Так само чеське Креґці повинно бути *Крейчий*, і значить, у *Крейчого* і т.п.

Не все гаразд і з випадним є у слов'янських назвах. Ще в 1962 р. відомий наш перекладач Г.П. Кочур рекомендував авторові цих рядків: «До речі, треба Вам дотримуватись одного — писати в непрямих відмінках так, як це Ви зробили в «Успіху» (вірш чеського поета П. Безруча. — В.Ж.), — *Фридку*, а не *Фридеку*. Давно пора по-

кінчити з цією варварською традицією (*Чанек* — *Чанека*, а чому не *молоток* — *молотокаї*)».

Академічна граматики, що вийшла в 1969 р., мала тут прямо протилежний погляд. «Певну трудність у практиці літературної мови, зокрема, в перекладах, — зазначає вона, — становить відмінювання деяких слов'янських суфіксальних власних назв. Йдеться передусім про західнослов'янські назви з суфіксом -ек. Суфіксальний голосний [e] в західнослов'янських мовах у непрямих відмінках випадний. В українській мові суфікса -ек немає. [...] За мовним чуттям українців західнослов'янські назви з суфіксом -ек не сприймаються як відповідник до українських утворень на -ок, де голосний випадає. [...] Тому-то назви типу *Гашек* у родовому відмінку однини пишуться то *Гашка* (як у чеській мові), то *Гашека* (як аналогічні слова української мови). Оскільки традиції написання цих назв з випадними голосними ще немає, а іншомовні слов'янські назви пишуться за зразком українських (порівняй *Домбровський* — *Dąbrowski*), правомірнішими слід вважати вимову і написання із збереженням [e] (*Гашека*)» [3,101-102].

Цю думку підтримано в проекті нового правопису, але тут же додано, що в прізвищах із суфіксом -ець та в іменах, що закінчуються на -ер, -ел, -ол, [e] випадає: *Петер* — *Петра*, *Павол* (*Павел*) — *Павла*, але на прізвища це не поширюється: *Петер* — *Петера* [5,166].

Нам здається, що тут також не все до кінця продумано. По-перше, щодо традицій. Півтора століття й українці, й росіяни пишуть *Гавлічек* (*Гавличек*) — *Гавлічка* (*Гавличка*). По-друге, суфікс -ець, яким цілком правомірно замінено західнослов'янський -еє, у південнослов'янських мовах (сербській, хорватській) має відповідник -ас (Крагуєвац, Крагуєвца). Що робити з оцим -ац? Відповіді немає. Чи його подавати як *Крагуєвац* — *Крагуєваца*, чи пом'якшити, як це пропонує проект нового правопису, не коментуючи, правда, як його треба відмінювати: *Крагуєваць* — *Крагуєваця*, чи домовитися, що *Крагуєваць*, але *Крагуєвцяї* В усякому разі, варто було б зберегти форму непрямих відмінків, властиву й оригіналові, й українській мові. По-третє, чому *Павол* - *Павла* може бути, а *Чанек* — *Чанка* ні? І нарешті, чому ім'я повинне мати форму *Петер* — *Петра*, а прізвище *Петер* — *Петера*, якщо вони в оригіналі не розрізняються?

Складніше із прізвищем, що його мав усевітньо відомий чеський біолог Руркуне. У нас він тепер виступає як *Пуркине*, хоча в російській фаховій літературі його можна зустріти і як *Пуркинне*, і студенти-медики, ставлячи наголос на останньому складі, роблять із нього француза. Якщо врахувати, що чеське -упе повністю, в усіх випад-

ках відповідає нашому **-иня** (*bohune, hospodyne*), то логічніше було б його ім'я передавати як *Пуркиня*, і це зняло б усі проблеми з його відмінюванням.

На нас часто діє магія написання, і за деревами ми не бачимо лісу. Так сталося із дифтонгом *ои*. Пишемо *Оломоуц, Лоуни, Соучек*, хоча таке написання не виключає роздільної вимови *о і у*. Білоруси тут у кращому становищі, оскільки у них є нескладове *у*. Нині чинний правопис пропонує дифтонги *аи, ои* передавати через *ау, оу*, проєкт нового до згаданих двох дифтонгів додає ще третій *оу* і рекомендує всі три передавати «переважно через *ау*», проте жодна з цих рекомендацій не передбачає відтворення слов'янських власних назв і не підходить, коли йдеться про наведені вище слова. Єдино прийнятний тут варіант — сполучення *ов (Оломови, Ловни, Совчек)*, на користь чого промовляє й те, як писав своє прізвище російський славіст, чех за походженням К.Й. Ровда.

Важко збагнути, чому «Новий російсько-український словник-довідник» [1] назву чеського міста *Jablonec nad Nisou* подає як *Яблунець-над-Нісау* [1,767]. Тут допущено відразу аж три помилки. По-перше, сполучення *ау* характерне

для німецької мови: *Donaу* (Дунай), *Moskau* (Москва), *Olau* (польське місто Олава), *Moldau* (чеська річка Влтава і водночас Молдова) і т.д. У даному разі дифтонг *ои* — це закінчення орудного відмінка іменників жіночого роду на *-а* (а річка *Nisa*). По-друге, українізовано чеський корінь (від чого ми застерігали вище). І, по-третє, змінено чеський наголос, який завжди падає на перший склад (до того ж у чеському *jablko* та українському *яблуко* наголоси збігаються). Отже, по-українському це має бути *Яблонець-над-Нісою* (як наш правописний *Яр-під-Зайчиком*).

Згаданий словник викликає ще кілька питань. Чому *Karlova univerzita* нашою мовою має бути *Карлов* університет, а не *Карлів* університет [1,760]? Яка різниця в назвах болгарських курортів, що *Сонячний Берег* пропонується писати з двома великими літерами, а *Золоті ніски* — тільки з однією [1,723]?

Отже, як бачимо, і на цьому, здавалося б, давно вже культивованому полі нашої мовознавчої науки залишається чимало проблем, які чекають нових дослідників, нового розв'язання, а головне, — практичного втілення в новій редакції нашого правопису.

1. Новий російсько-український словник-довідник / Укл. С.Я. Ермоленко, В.І. Ермоленко, К.В. Ленець, Л.О. Пустовіт.— К.: Довіра, 1996.

2. *Плахотников В.* Тими самими словами різні кажемо слова ми.— К.: Веселка, 1966.

3. Сучасна українська літературна мова. Морфологія.— К.: Наук, думка, 1969.

4. *Толстой Л.* Полное собрание сочинений.— Т. 42.— М.: Гослитиздат, 1957.

5. Український правопис. Проєкт найновішої редакції.— К.: Наук, думка, 1999.

6. *Флорин С.* Муки переводческие. Практика перевода.— М.: Высш. шк., 1983.

Zhytnyk V. K.

REPRODUCTION OF SLAVONIC PROPER NAMES IN THE UKRAINIAN LANGUAGE

The author is considering contravertial questions of the Ukrainian orthography, both the acting one and the blueprint of its newest version, concerning the reproduction of foreign Slavonic proper names (personal first names, last names, place names). He gives concrete practical recommendations for clarifying these matters by approaching them with more accuracy and logical consistency.